

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

Підписано до друку 29.06.11 р.	Формат 60x84/16.	Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman	Ум. друк. арк. 0,9	Тираж 130 прим.
Замовлення №		

УДК 37.03 – 057.874

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 2137 від 29.03.05 р.

8(04631)7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

БУЛАВЕНКО Світлана Дмитрівна

**ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ
УЧНІВ ОСНОВНОЇ ТА СТАРШОЇ ШКОЛИ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, професор
Коваленко Євгенія Іванівна,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, завідувач кафедри педагогіки і педагогічної майстерності.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Шпак Олександр Тихонович,
Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, професор кафедри теорії та історії педагогіки;

кандидат педагогічних наук, доцент,
Кириленко Світлана Володимирівна,
Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, начальник відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи.

Захист відбудеться 15 вересня 2011 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.09 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «12» серпня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.М.Вольнова

Bulavenko S.D. Forming of economic culture of students of basic and senior school. It is Manuscript.

Dissertation on the receipt of scientific degree of candidate of pedagogical sciences after speciality 13.00.07 is a theory and method of education. – National M.P.Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2011.

In-process on the basis of study and analysis of the state of developed of this problem in a theory and practice it is first developed and grounded structurally functional model of process of forming of economic culture; in theory grounded pedagogical terms and technology of forming of economic culture of students of basic and senior school and their efficiency of influence on the level of formed of economic culture is well-proven; semantic matrices – constituents of economic culture; certainly criteria, indexes and levels of formed of economic culture of students of general school (identification, genesial, productive, system creative); essence and structure of concept «economic culture of students of general school is specified and extended»; scientifically grounded and pedagogical terms, principles, maintenance, methods, facilities and technologies forming of economic culture school, are experimentally tested.

Key words: economic culture of students of general school, economic thought, economic knowledges, economic abilities and skills, pedagogical terms, pedagogical technologies.

составляющие экономической культуры на уровне общества, этноса, коллектива, личности. Определены критерии и уровни сформированности экономической культуры; научно обоснованы и экспериментально проверены педагогические условия, принципы, содержание, методы, способы и технологии формирования экономической культуры учеников основной и старшей школы.

Критериями выступают: экономический интеллект; общечеловеческие ценности, ценности коммуникативной культуры, ценности информационой культуры, ценности корпоративной культуры, ценности потребительской культуры; владение совокупностью умений и навыков реализации экономических задач, ориентирование в экономическом пространстве и на рынке труда. Сформированность экономической культуры учащихся основной и старшей школы определялась уровнями: идентификационным, репродуктивным, продуктивным и системно-творческим.

Определено, что процесс формирования экономической культуры учеников – это целостная система, которая основывается на приобретении экономических знаний, умений и навыков, стереотипов экономическо-мышления, моральных норм и ценностей, которые проявляются в стойких убеждениях личности и нормах ее поведения.

Доказано, что эффективность формирования экономической культуры учеников основной и старшей школы, зависит от педагогических условий: организации учебно-познавательной деятельности как взаимодействия учеников с научной информацией, направленной на получение экономических знаний, развитие экономического мышления и экономического сознания; усиление интегрированных связей между экономическими и общественно-гуманитарными учебными дисциплинами, которые преподаются в общеобразовательной школе; включение в вариативную часть учебного плана экономических дисциплин и спецкурсов, начиная с основной школы та использование их воспитательного потенциала; использование инновационных и интерактивных технологий в учебно-воспитательной деятельности для стимулирования мотивации; организация кружковой работы и общественной деятельности учащихся социально-экономической направленности; постановка реальных социально-экономических проблем для научно-практических исследований учеников; работа учеников над научными проблемами в МАН; организация внеклассной работы с учениками, направленной на формирование экономической культуры и наполнение экономическим содержанием внеклассных мероприятий.

В ходе эксперимента подтверждено, что в результате внедрения структурно-функциональной модели и педагогических условий формирования экономической культуры учеников основной и старшей школы при использовании разработанной технологии формирования экономической культуры в учеников экспериментальных групп сформировался стойкий интерес к изучению экономики, большинство детей приобщилось к выполнению экономических проектов.

Ключевые слова: экономическая культура учащихся общеобразовательной школы, экономические знания, умения и навыки, экономическое воспитание, педагогические условия, педагогические технологии.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Докорінні соціально-економічні зміни, що відбуваються в Україні, вимагають вирішення комплексу проблем, до яких належить і перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки. Сьогодні виявлено протиріччя між динамікою економічного розвитку країни, які висуває вимоги до системної організації процесу економічного навчання та виховання підростаючого покоління, і сформованою практикою економічної освіти; між реальним рівнем економічної культури та соціально-економічним запитом суспільства щодо соціально сформованої та економічно адаптованої особистості; між зростаючим реальним обсягом інформації економічного змісту та обмеженими можливостями особистості до її сприйняття і засвоєння.

Зазначене вище зумовило появу низки принципово нових соціально-економічних проблем, до розв'язання яких переважна більшість молодого покоління виявилась не готовою. Зокрема, актуалізувалася така проблема, як формування економічної культури особистості, здатної на основі набутих економічних знань усвідомити своє місце в економічних процесах, що відбуваються в країні; опрацювати й аналізувати економічну інформацію та орієнтуватися в ній і в соціально-економічних програмах уряду, а також вступати в цивілізовані відносини і приймати економічно виважені рішення як для самореалізації у професійному й особистісному плані, так і в інтересах суспільства. Це передбачає формування економічної культури учнів та необхідність створення системи їх безперервної економічної підготовки, складовими якої є економічна освіта та виховання молодого покоління.

Проблемам економічного виховання та освіти учнів різних вікових груп крізь призму раціонального пізнання природних та економічних ресурсів, організацію трудового виховання та профорієнтаційної роботи присвячені праці В.Д.Попова, О.Ф.Аменд, Ю.К.Васильєва, Л.П. Куракова, М.Л.Малишева, О.С.Падалки, І.О.Сасової, І.О.Смолюка, О.І.Федорова та ін.

Низка наукових праць відображає дослідження шляхів і методів економічного виховання та освіти школярів у процесі вивчення окремих загальноосвітніх предметів, особливо таких, як біологія (Н.А.Негруца, Б.М.Юсумбаєв та ін.), математика та фізика (О.М.Кравчук, Л.Ла, З.К.Левчук та ін.). Питання економічної освіти та виховання, як підготовка учнівської молоді до діяльності в умовах ринкової економіки, почали ґрунтовно розглядатись лише в роки незалежності України такими науковцями: С.В.Кириленко, А.С.Нісімчуком, Н.А.Побірченко, І.Ф.Прокопенко, В.К.Розовим, Л.І.Чеботарьовою, О.Т.Шпаком, Н.С.Юрчуком та ін.

У дисертаційних дослідженнях В.І.Загривного, О.М.Камишанченко, Р.М.Мачулки, С.В.Мельникова, О.О.Надточієвої, Р.Ф.Пустовійта розкрито підходи до вирішення деяких проблем, пов'язаних безпосередньо з особливостями економічної освіти та економічного виховання старшокласників.

З'ясовано, що проблема формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи в умовах становлення в країні ринкових відносин розглядалась не комплексно, оскільки більшість праць присвячувалась питанню

економічної освіти саме старшокласників (учнів 10-11-х класів). При цьому висвітлювалися лише окремі аспекти економічної освіти та виховання.

Тому актуальність проблеми формування економічної культури школярів як однієї із передумов їх готовності до творчої діяльності у сфері економічного життя суспільства та забезпечення максимальної власної економічної адаптованості, з одного боку, недостатня теоретична і методична розробленість цілісної системи формування економічної культури учнів основної та старшої загальноосвітньої школи, з другого, й обумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Формування економічної культури учнів основної та старшої школи»**.

Зв'язок теми з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане згідно з планом науково-дослідних робіт кафедри педагогіки і педмайстерності Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя та є складовою комплексної наукової теми «Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні в ХІХ – ХХІ ст.». Тема дисертації затверджена вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (протокол № 3 від 06.11.2008 р.) та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 25.11.2008 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити цілісну систему формування економічної культури учнів основної і старшої школи та її дію за відповідних педагогічних умов.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження:**

1. Здійснити аналіз проблеми формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи, відображеної у психолого-педагогічній літературі, та розкрити суть поняття “економічна культура учнів загальноосвітньої школи” як педагогічного феномена.

2. Обґрунтувати критерії та показники і виявити рівні сформованості економічної культури учнів основної та старшої школи.

3. Розробити, обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність структурно-функціональної моделі як ядра системи формування економічної культури учнів основної та старшої школи.

4. Обґрунтувати і впровадити педагогічні умови та технологію формування економічної культури учнів, спроектованої на базі змістової матриці економічної культури, і перевірити їх ефективність.

Об'єктом дослідження є процес формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження – теоретичні засади та технологічні процеси формування економічної культури учнів основної і старшої загальноосвітньої школи.

Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс *методів дослідження: теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, які дозволили визначити зміст базових понять дослідження та розкрити особливості формування економічної культури учнів основної і старшої школи; метод моделювання дав можливість розкрити основні теретичні положення та складові

АНОТАЦІЇ

Булавенко С.Д. Формування економічної культури учнів основної та старшої школи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2011.

У дисертації досліджено формування економічної культури учнів основної та старшої школи. У роботі проаналізовано стан розробленості порушеної проблеми; обґрунтовано структурно-функціональну модель формування економічної культури учнів основної та старшої школи; визначено педагогічні умови та технологію формування економічної культури учнів; доведено ефективність їх впливу на рівень сформованості економічної культури; розроблено змістові матриці – складові економічної культури; визначено критерії, показники та рівні сформованості економічної культури учнів (ідентифікаційний, репродуктивний, продуктивний, системно-творчий); уточнено та розширено сутність і структуру поняття «економічна культура учнів загальноосвітньої школи»; обґрунтовані та експериментально перевірені принципи, зміст, методи, засоби формування економічної культури учнів основної та старшої школи.

Ключові слова: економічна культура учнів загальноосвітньої школи, економічні знання, вміння та навички, економічне виховання, педагогічні умови, педагогічні технології.

Булавенко С.Д. Формирование экономической культуры учащихся основной и старшей школы. – Рукопись.

Дисертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова. – Киев, 2011.

Дисертация посвящена исследованию актуальной проблемы формирования экономической культуры учащихся основной и старшей школы. Изучено состояние проблемы формирования экономической культуры в педагогической науке установлено, что целостно проблема формирования экономической культуры учащихся основной и старшей школы в условиях становления рыночной экономики не рассматривалась, так как преимущественно исследования проводились относительно старшеклассников (10 – 11-х классов), и в основном рассматривались отдельные аспекты экономического образования и воспитания.

Экономическая культура рассмотрена как сложное личностное образование, что определяется и регулируется системой взаимосвязи когнитивного, ценностно-мотивационного та оперативного компонентов, уровень сформованности которых определяет социально-экономическую адаптированность подрастающего поколения в экономической системе.

Соответственно с целью и задачами исследования теоретически обоснованы сущность и структура экономической культуры; разработаны матрицы –

22. Булавенко С.Д. Позакласна робота з основ економіки / С.Д.Булавенко // Шкільний світ / Інформаційно-методичний журнал. – Київ : Перше вересня, 2005. – № 16 – 18 (126 – 128), червень. – С. 15 – 23.
23. Булавенко С.Д. Цікава економіка. Програма для 5 – 7 класів загальноосвітньої школи / С.Д.Булавенко // Шкільний світ / Інформаційно-методичний журнал. – Київ : Перше вересня, 2005. – № 22 (132), серпень. – С. 25 – 28.
24. Булавенко С.Д. «SOS! Планета Земля!» Економіко-екологічний позакласний захід / С.Д.Булавенко // Економіка в школах України / Науково-методичний журнал. – Харків : Основа, 2006. – № 2 (15). – С.39 – 40
25. Булавенко С.Д. Основи економіки. Розробки уроків до розділу II. Основи ринкової економіки. Економічний лабіринт. Економічна гра / С.Д.Булавенко // Шкільний світ / Інформаційно-методичний журнал. – Київ : Перше вересня, 2006. – № 4 – 5 (148 – 149), лютий. – С.53 – 64.
26. Булавенко С.Д. Формування соціально та економічно адаптованої особистості / С.Д.Булавенко // Шкільний світ / Інформаційно-методичний журнал. – Київ : Перше вересня, 2006. – № 4 – 5 (148 – 149), лютий. – С. 3 – 8.
27. Булавенко С.Д. Олімпіада з економіки / С.Д.Булавенко // Шкільний світ / Інформаційно-методичний журнал. – Київ : Перше вересня, 2006. – № 10 (154), квітень. – С. 17 – 20.
28. Булавенко С.Д. Проблеми формування економічної культури / С.Д.Булавенко // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. – Київ : КІБіТ, 2009. – № 1. – С. 6 – 13
29. Булавенко С.Д. Развитие экономического сознания учащихся как условие формирования творческой и социально адаптированной личности / С.Д.Булавенко // Образование и школа XXI века : материалы IV междунар. научно-практ. конф. – Чернигов, 2004. – С. 89- 93
30. Булавенко С.Д. Економічне виховання учнів в умовах довузівської підготовки / С.Д.Булавенко // Еколого-економічні проблеми Північного Приазов'я : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Бердянськ, 2006. – С.81 – 83
31. Булавенко С.Д. Деякі аспекти формування економічної культури соціальних педагогів / С.Д.Булавенко // Актуальні проблеми підготовки фахівців у галузі соціально-педагогічної діяльності : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. / [за ред. А.І.Конончук]. – Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2009. – С. 24 – 26

процесу формування економічної культури учнів основної і старшої школи; *емпіричні* – спостереження, анкетування, бесіда, інтерв'ю, які допомогли виявити стан розробки предмета дослідження; тестування, аналіз продуктів діяльності учнів, експертна оцінка дозволили діагностувати рівень сформованості економічної культури учнів основної та старшої школи; *педагогічний експеримент* – констатувальний, формувальний, контрольний – з метою виявлення педагогічних умов та розробки й апробацій технології формування економічної культури; *праксиметричні* – аналіз результатів навчально-виховної діяльності економічної спрямованості та результатів виявлення ефективності дії комплексу педагогічних умов і розробленої технології формування економічної культури учнів основної та старшої школи; *методи математичної статистики* з метою обробки достовірності експериментальних даних та виявлення рівнів сформованості економічної культури в учнів.

Теоретично-методологічною основою дослідження виступили: теорія наукового пізнання стосовно вимог об'єктивності й доказовості; концептуальні ідеї філософії, психології, педагогіки про людину як найвищу цінність суспільства; системний, діяльнісний, особистісно-орієнтований, акмеологічний та компетентнісний підходи до навчального процесу, що розкривають особливості формування соціально-адаптованої особистості в умовах ринкової економіки (В.І.Загривний, О.М.Камишанченко, С.В.Лукаш, Р.М.Мачулка, О.О.Надточієва, Р.Ф.Пустовійт, І.О.Смолюк, К.М.Старченко, Л.І.Чеботарьова та ін.); положення і висновки щодо організаційно-педагогічних засад економічної освіти і виховання учнів (О.Т.Шпак, О.М.Собчук та ін.); ідеї розвитку економічного мислення та розвитку в учнів особистої готовності до професійно-підприємницької діяльності (Н.А.Побірченко, В.В.Дрижак та ін.); наукові положення про формування економічної культури студентів у перехідний до ринкової економіки період (А.І.Дзундза, Т.І.Заславська та ін.). З метою уточнення вихідних позицій економічної освіти використовувалися положення Державної національної програми «Освіта» (Україна XXI століття), Закон України «Про освіту», концепція «Національної доктрини розвитку освіти в Україні у XXI столітті», в яких обстоюється ідея особистісно орієнтованого виховання.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що:

- *уперше розроблено та обґрунтовано* структурно-функціональну модель як домінуючу складову системи та передумову формування економічної культури учнів основної і старшої школи; *теоретично обґрунтовано* педагогічні умови (організація навчально-пізнавальної діяльності як взаємодії учнів з науковою інформацією, що сприяє формуванню у них економічних знань, економічного мислення, економічної свідомості; інтеграція економічних та суспільно-гуманітарних навчальних предметів у ЗОШ; включення до варіативної частини навчального плану основної школи економічних дисциплін; організація позаурочної та громадської діяльності в ЗОШ соціально-економічного спрямування; вирішення у проектах учнів у рамках МАН реальних соціально-економічних проблем); *розроблено* змістові матриці економічної культури на різних рівнях (суспільства, етносу, колективу та особистості); *виявлено* критерії (ключові компетенції, уміння і навички, загальнолюдські цінності, цінності

комунікативної культури, цінності корпоративної культури, цінності інформаційної культури, цінності культури споживання), відповідні показники та рівні (ідентифікаційний, репродуктивний, продуктивний, системно-творчий) сформованості економічної культури учнів загальноосвітньої школи;

- *уточнено та розширено* сутність і структуру понять «економічна культура» та «економічна культура учнів загальноосвітньої школи», а також взаємозв'язок педагогічних умов формування економічної культури учнів основної і старшої школи;

- *подальшого розвитку* набули принципи, зміст, методи, засоби і, зокрема, технології формування економічної культури учнів основної і старшої школи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці та впровадженні авторської програми «Цікава економіка» та друкованої основи до неї для учнів 5 – 7 класів; створенні навчально-методичного посібника для учнів «Перевір себе» та методичних посібників для вчителів економіки «Економіка. Майстер-клас: розробки уроків для 10-11-х класів», «Готуємось до олімпіади з економіки» та методичних матеріалів «Економічна ігротека», «Економічні передзвони», «Економічні письмена».

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані учителями економіки та класними керівниками, а також у процесі викладання сучасних педагогічних технологій у закладах вищої педагогічної освіти та на курсах підвищення кваліфікації вчителів тощо.

Результати дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес загальноосвітніх шкіл №№ 3, 5, 11 та 15 м. Ніжина (довідка № 01 – 10/599 від 21.05.2010 р.); смт. Срібне (довідка №01-15/281 від 13.05.2010 р.) та м. Варва (довідка № 01-22/394 від 19.09.2008 р.) Чернігівської області; у навчальний процес Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (акт № 9 від 20.06.2010 р.) та Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 04/173 від 24.01.11р.).

Дослідно-експериментальна робота загалом здійснювалася на базі середніх загальноосвітніх шкіл №№ 3, 5, 11, 15 м. Ніжина, смт. Срібне і м. Варва Чернігівської обл. (1176 учнів – 42 класи). Формувальним експериментом охоплено 764 особи в експериментальних класах (456 – ЕГ₁, 308 – ЕГ₂), 412 осіб у контрольних класах, а також 24 вчителів економіки та 28 класних керівників.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи знайшли відображення у доповідях на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня: *Міжнародних* – «Освіта і школа XXI століття» (Чернігів, 2004), «Інновації у вищій освіті» (Київ-Ніжин, 2005), «Українська освіта в Естонії» (Тарту, 2007), «Українська освіта у світовому часопросторі» (Київ, 2007), «Актуальні проблеми підготовки фахівців у галузі соціально-педагогічної діяльності» (Ніжин, 2009), «Студент – дослідник – фахівець» (Київ, 2010); *Всеукраїнських* – «Еколого-економічні проблеми Північного Приазов'я» (Бердянськ, 2006), «Видатні педагоги XIX ст. про виховання «нової людини» (Ніжин, 2009), «Педагогічна спадщина С.Русової в контексті сучасності» (Ніжин, 2011); *на щорічних науково-практичних конференціях* викладачів і аспірантів Ніжинського державного університету імені

університет імені Миколи Гоголя / [за заг. ред. проф. Є.І.Коваленко]. – Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2005. – № 5. – С. 81 – 82. – (Серія «Психолого-педагогічні науки»).

12. Булавенко С.Д. Економічне виховання учнів в умовах загальноосвітньої школи / С.Д.Булавенко // Наукові записки. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя / [за заг. ред. проф. Є.І.Коваленко]. – Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2007. – № 1. – С. 54 – 55. – (Серія «Психолого-педагогічні науки»).
13. Булавенко С.Д. Вплив етнічних особливостей українців на формування економічної культури / С.Д.Булавенко // Наукові записки. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя / [за заг. ред. проф. Є.І.Коваленко]. – Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2007. – № 3. – С. 90 – 92. – (Серія «Психолого-педагогічні науки»).
14. Булавенко С.Д. Особливості формування економічної культури в учнів загальноосвітньої школи / С.Д.Булавенко // Наукові записки. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя / [за заг. ред. проф. Є.І.Коваленко]. – Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2008. – № 3. – С. 75 – 79. – (Серія «Психолого-педагогічні науки»).
15. Булавенко С.Д. Педагогічні умови формування економічної культури в учнів загальноосвітньої школи / С.Д.Булавенко // Наукові записки. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя / [за заг. ред. проф. Є.І.Коваленко]. – Ніжин : НДУ імені Миколи Гоголя, 2008. – № 5. – С. 63 – 65. – (Серія «Психолого-педагогічні науки»).
16. Булавенко С.Д. Формування економічної культури в умовах ринкової економіки / С.Д.Булавенко // Наукові записки : збір. наук. статей / [укл. Л.Л.Макаренко]. Випуск LXXVI (76). – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2008. – С. 53 – 62. – (Серія педагогічні та історичні науки).
17. Булавенко С.Д. Застосування методики критичного мислення на уроках економіки / С.Д.Булавенко // Географія та основи економіки в школі / Науково-методичний журнал. – Київ : Педагогічна преса, 2004 № 1(37). – С.17 – 19.
18. Булавенко С.Д. Розробки уроків до розділу «Фундаментальні поняття ринкової економіки та ринкова інфраструктура» / С.Д.Булавенко // Географія та основи економіки в школі / Науково-методичний журнал. – Київ : Педагогічна преса, 2005 № 4(46). – С. 15 – 20.
19. Булавенко С.Д. Шкільна економічна освіта як засіб формування самодостатньої та соціально-адаптованої особистості / С.Д.Булавенко // Економіка в школах України / Науково-методичний журнал. – Харків : Основа, 2005. – № 7 (8). – С. 2 – 5.
20. Булавенко С.Д. Форми роботи з текстовими матеріалами у загальноосвітній школі / С.Д.Булавенко // Економіка в школах України / Науково-методичний журнал. – Харків : Основа, 2005. – № 3 (16). – С.22 – 25.
21. Булавенко С.Д. Основи економіки. Досвід / С.Д.Булавенко // Шкільний світ / Інформаційно-методичний журнал. – Київ : Перше вересня, 2005р. – № 16 – 18 (126 – 128), червень. – С. 3 – 14.

інтерес до вивчення економічних предметів, значна частина із них включалася у виконання економічних проектів.

У результаті реалізації формувального експерименту підвищено рівень економічної культури в учнів експериментальних груп порівняно з учнями із контрольних груп: встановлено переважання кількості учнів, котрі знаходяться на системно-творчому рівні (28 %) та досягнення значною частиною учнів продуктивного рівня (біля 35 %), в контрольних групах ці показники були не такі помітні (9 % і 16 %). Узагальнення отриманих результатів свідчить, що вони демонструють вирішення завдань, досягнення мети і дозволяють говорити про перспективу виховання економічної культури в умовах загальноосвітньої школи.

Процес формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи не обмежується проведенням дослідженням. *Перспективними*, на нашу думку, напрямками дослідження є: подальше вдосконалення соціально-педагогічного інструментарію, необхідного для моніторингу й оцінювання рівнів сформованості економічної культури учнів різного віку; дослідження впливу середовищних чинників на особливості процесу формування економічної культури учнів; обґрунтування взаємодії сім'ї та школи у формуванні економічної культури учнів різних вікових груп; обґрунтування профільної освіти як чинника формування економічної культури та ін.

Основні положення дисертації відображено у таких публікаціях автора:

1. Булавенко С.Д. Економічна ігротека. Методичні рекомендації / С.Д.Булавенко. – Чернігів : ЧОШПО, 2006. – 74 с.
2. Булавенко С.Д. Кросворди з економіки. Дидактичний матеріал / С.Д.Булавенко. – Чернігів : ЧОШПО, 2006. – 56 с.
3. Булавенко С.Д. Перевір себе. Посібник для учнів 10 – 11 класів / С.Д.Булавенко. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2008. – 75 с.
4. Булавенко С.Д. Посібник для вчителів економіки. Майстер-клас / С.Д.Булавенко. – Харків : Ранок, 2006. – 654 с.
5. Булавенко С.Д. Дидактична скарбничка з економіки. Навчально-методичний посібник / С.Д.Булавенко. – Ніжин : Міланік, 2011. – 52 с.
6. Булавенко С.Д. Готуємось до олімпіади і конкурсів з економіки. Навчально-методичний посібник / С.Д.Булавенко. – Ніжин : Міланік, 2011. – 64 с.
7. Булавенко С.Д. Економічні передзвони. Методичні матеріали / С.Д.Булавенко. – Ніжин : Міланік, 2011. – 40 с.
8. Булавенко С.Д. Економічні письмена. Методичні матеріали / С.Д.Булавенко. – Ніжин : Міланік, 2011. – 128 с.
9. Булавенко С.Д. Цікава економіка. Навчальний посібник / С.Д.Булавенко. – Ніжин : Міланік, 2011. – 96 с.
10. Булавенко С.Д. Інтегровані уроки з економіки. Навчально-методичний посібник / С.Д.Булавенко. – Ніжин : Міланік, 2011. – 56 с.
11. Булавенко С.Д. Застосування інтерактивних технологій при формуванні економічних знань і вмінь старшокласників в умовах довузівської підготовки / С.Д.Булавенко // Наукові записки. Ніжинський державний

Миколи Гоголя (2005-2010); обласних семінарах учителів економіки Чернігівської області (2005-2010).

Публікації. Зміст та результати роботи відображено у 31 одноосібній публікації. З них: 10 навчально-методичних робіт, 17 статей (8 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України), 3 тези доповідей.

Загальний обсяг особистого доробку становить 96,8 друкованих аркушів.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (357 найменувань), додатків. Загальний обсяг дисертації – 257 сторінок, основний зміст викладено на 184 сторінках. Дисертація містить 24 таблиць та 18 рисунків на 16 сторінках, 9 додатків на 45 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, теоретично-методологічну основу та методи дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення роботи, представлено інформацію про апробацію та впровадження результатів дослідження, публікації та структуру дисертації.

У першому розділі – **«Теоретичні основи формування економічної культури учнів в умовах основної та старшої школи»** – розкрито місце проблеми формування економічної культури в учнів у педагогічній науці та з'ясовано сутність поняття «економічна культура учнів загальноосвітньої школи»; окреслено зовнішні та внутрішні чинники, що впливають на формування економічної культури; визначено структурні компоненти економічної культури, як педагогічного феномена; розроблено змістову матрицю економічної культури; виявлено та охарактеризовано реальний стан сформованості економічної культури учнів основної та старшої школи.

Встановлено, що означена проблема виокремилася у самостійний науковий напрям лише в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. При цьому окремі елементи економічної культури розглядалися в основному в контексті трудового виховання (П.П.Блонський, Н.К.Крупська, А.С.Макаренко, Р.Оуен, Й.Г.Песталоці, В.О.Сухомлинський, І.Г.Ткаченко, С.Т.Шацький та ін.) як передумови підготовки учнів до майбутнього трудового життя. У другій половині ХХ століття низка досліджень (А.Ф.Аменд, Ю.К.Васильєв, Л.П.Кураков, І.О.Сасова, І.О.Смолук, О.Т.Шпак, П.А.Шемякін та ін.) присвячується проблемі економічного виховання учнів. Доведено, що із розвитком сучасної ринкової економіки в Україні, формування економічної культури розглядається як процес свідомого управління розвитком якостей та здібностей учнів відповідно до діяльнісного, особистісно орієнтованого, акмеологічного, аксіологічного та компетентнісного підходів.

Розкрито суть таких понять, як «культура» та «економічна культура» і визначено місце економічної культури в структурі загальної культури. Зазначено, що *загальна культура* виступає як специфічний спосіб організації людської життєдіяльності, що представлений у продуктах матеріальної та

духовної праці, у системі соціальних норм та установок у духовних цінностях, у сукупності ставлень людей до природи, до особи і до себе. *Економічна культура* – це нове утворення, яке формується в умовах діючої економічної системи і забезпечує нормальну життєдіяльність особистості. Уточнено і розширено поняття «*економічна культура*» як складного особистісного утворення. Основними компонентами економічної культури (за А.Фурманом) є економічна поведінка, економічна діяльність, регулятивні вчинки та характер спілкування в економічній сфері. Запропоновано авторське визначення поняття «*економічна культура учнів загальноосвітньої школи*», яке трактується як складне особистісне утворення, що визначається і регулюється комплексом знань, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній сфері суспільства і пов'язані з економічною діяльністю, рівень сформованості яких визначає соціально-економічну адаптованість підростаючого покоління в економічній системі з метою реалізації своїх інтелектуальних, моральних і фізичних можливостей.

Встановлено, що економічне виховання є відкритою системою, в якій діють чинники: *зовнішні чинники*, які впливають на економічну культуру української молоді (етнічна приналежність, соціально-економічна ситуація в країні, узгодженість стереотипів соціально-економічної поведінки різних верств суспільства, суспільні потреби, інформатизація суспільства, науково-технічний прогрес, соціокультурні фактори); та *внутрішні чинники* (інтелектуальна активність, емоційна спрямованість на особистісне вдосконалення, вольові зусилля у процесах саморозвитку, дієво-практична активність особистості тощо).

Доведено наступність і взаємозв'язок понять «*економічна культура*» – «*економічне виховання*» – «*економічна освіта*», серед яких економічне виховання та економічна освіта відображають суть організованої педагогічної діяльності, спрямованої на формування економічної культури учнів. Звідси можливе твердження про процес *формування економічної культури учнів* як цілісний комплекс педагогічних дій, який сприяє набуттю сукупності економічних знань, умінь і навичок, стереотипів економічного мислення, моральних норм і цінностей, які проявляються в стійких переконаннях особистості та нормах її соціально-економічної поведінки.

Проектування процесу формування економічної культури потребувало побудови *змістової матриці економічної культури* на рівні суспільства, етносу, колективу та особистості, а також категорійну матрицю економічної культури. При цьому вона включила чотири взаємопов'язані складові: економічну свідомість, економічне мислення, економічну діяльність та самореалізацію і була покладена в основу вибору стратегій і технологій формування економічної культури учнів основної та старшої школи в навчально-виховному процесі.

Основні наукові положення і практика у сфері економічного виховання та економічної освіти учнів дозволили визначити *структуру економічної культури*, до якої входять такі взаємопов'язані *компоненти*:

ціннісно-мотиваційний (відображає спонукальний аспект готовності до розвитку економічної культури та характеризується стійкими мотивами і цінностями комунікативної культури, загальнолюдськими цінностями,

когнітивний (прояв економічних знань та наявність економічного мислення); *ціннісно-мотиваційний* (особистісна та інституціональна спрямованість; цінності комунікативної, корпоративної, інформаційної культури та її соціальна спрямованість; цінності інвестиційної культури та споживання; економічної спрямованості та прояв у соціально-економічній діяльності); *операційний* (участь учнів у різних формах практичної діяльності економічного змісту).

Окреслено *рівні сформованості усіх показників*: ідентифікаційний, репродуктивний, продуктивний, системно-творчий. Виявлено, що у 78,5% учнів основної і старшої школи проявляється сформована економічна культура на ідентифікаційному та репродуктивному рівнях. Це обумовило необхідність значно вдосконалити науково-теоретичне й методичне забезпечення роботи вчителів економіки (зміст, форми, методи і технології навчально-виховного процесу економічного спрямування).

4. Встановлено, що процес формування економічної культури учнів – це цілісний комплекс педагогічних дій, який сприяє набуттю сукупності економічних знань, умінь і навичок, стереотипів економічного мислення, моральних норм і цінностей, які проявляються в стійких переконаннях особистості та нормах її соціально-економічної поведінки.

Розроблено та обґрунтовано компоненти цілісного процесу формування економічної культури учнів (мету, завдання, чинники, принципи) та експериментально перевірено технологію, педагогічні умови, показники сформованості економічної культури. Відповідно розроблено та експериментально перевірено ефективність структурно-функціональної моделі формування економічної культури учнів, категорійної матриці економічної культури, ядро методичного забезпечення (педагогічні умови, принципи навчання, технології методи та засоби навчання), що в цілому відображає певну системність педагогічного процесу. Процес формування економічної культури учнів здійснювався у три етапи: створення педагогічних умов для науково-теоретичного і методичного забезпечення викладання економічних предметів у 5-11-х класах, організації вивчення учнями економічних предметів та організації позаурочної науково-дослідницької та виховної роботи економічного змісту.

5. Доведено, що результативність формування економічної культури учнів залежить від забезпечення таких *педагогічних умов*: 1) організація навчально-пізнавальної діяльності як взаємодії учнів з науковою інформацією, що сприяє формуванню у них економічних знань, економічного мислення, економічної свідомості; 2) інтеграція економічних та суспільно-гуманітарних навчальних предметів у ЗОШ; 3) включення до варіативної частини навчального плану основної школи економічних дисциплін; 4) організація позаурочної та громадської діяльності в ЗОШ соціально-економічного спрямування; 5) вирішення у проектах учнів у рамках МАН реальних соціально-економічних проблем.

6. Доведено, що в результаті впровадження всіх означених педагогічних чинників та використання науково-обґрунтованої технології формування економічної культури в учнів експериментальних груп сформувався стійкий

економічної культури. Позитивні зміни у рівнях сформованості економічної культури є статистично переконливими, а представлений процес перспективним, оскільки основні положення щодо формування економічної культури учнів втілено в реальну практику загальноосвітньої школи і дали позитивні результати.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та експериментальне вирішення актуальної проблеми формування економічної культури учнів основної і старшої школи у навчально-виховному процесі, відповідно до обґрунтованої структурно-функціональної моделі та оптимальних педагогічних умов, які обумовлюють зміст, форми, методи і технології означеного процесу у ЗОШ. Результати теоретичного й експериментального дослідження засвідчили досягнення окресленої мети, вирішення поставлених завдань і дозволили зробити такі висновки:

1. Проблема формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи набула в останній час особливої актуальності. Це пояснюється тим, що сучасні випускники загальноосвітньої школи входять у самостійне життя, яке вимагає підготовки соціально-адаптованої та економічно активної особистості, здатної розвивати в собі позитивні якості, ставити перед собою соціально-економічні цілі та володіти способами їх досягнення. Виявлено, що за рахунок удосконалення навчально-виховного процесу в учнів основної і старшої школи можна сформувати економічну культуру на більш високому рівні.

2. Теоретичний і змістовий аналіз основних наукових підходів до проблеми формування економічної культури учнів загальноосвітньої школи в історико-педагогічному аспекті дозволив встановити, що означена проблема розглядалася у різні історичні періоди як підготовка до майбутнього трудового життя, при цьому були визначені напрямки, форми, методи, педагогічні умови трудового виховання і профорієнтації учнів у навчально-виховному процесі, і лише деякі дослідження присвячуються проблемі економічного виховання учнів. Формування економічної культури розглядається як процес свідомого управління розвитком якостей та здібностей учнів, що обумовлено діяльнісним, особистісно орієнтованим, акмеологічним, аксіологічним та компетентнісним підходами. Звідси розкрито зміст поняття «економічна культура учнів загальноосвітньої школи» як складного особистісного утворення, що характеризується комплексом знань, переконань, умінь, стереотипів поведінки, які реалізуються в економічній діяльності, а рівень сформованості відображає соціально-економічну адаптованість підростаючого покоління в економічній системі при реалізації його інтелектуальних, моральних і фізичних можливостей.

3. Виходячи із необхідності оцінки комплексного впливу педагогічних чинників (моделі, педагогічних умов та технології) на процес формування економічної культури, було обґрунтовано критерії та відповідні їм показники сформованості економічної культури учнів основної і старшої школи:

інформаційною, корпоративною культурою та культурою споживання); *когнітивний* (включає сформованість стійких економічних знань, уявлень та поглядів особистості щодо розуміння категорії «економічна культура», усвідомлення її важливості для власних дій; розуміння учнями економічних процесів та прояв економічного мислення); *операційний* (передбачає готовність до економіко-підприємницької діяльності, володіння сукупністю умінь і навичок реалізації у розв'язанні економічних завдань, уміння орієнтуватися в економічному просторі та на ринку праці).

Розроблено критерії та показники сформованості економічної культури: економічний інтелект (економічне знання, мислення); наявність цінностей (загальнолюдські, комунікативні та інформаційні, культури споживання і корпоративної діяльності); володіння знаннями й уміннями вирішення економічних задач.

Свідченням сформованості економічної культури стали особливості прояву кожного із компонентів. До показників *когнітивного компонента* віднесено: усвідомленість і системність економічних знань, економічне мислення, єдність економічних знань та оцінних суджень; до *ціннісно-мотиваційного компонента* – сформована самосвідомість особистості, готовність до прояву відповідальності, особистої ініціативи, творчості; здатність до самостійних дій, цілеспрямованість, комунікабельність, безконфліктність; уміння сприймати колективні рішення, здатність орієнтуватися в економічному інформаційному просторі; до *операційного компонента* відносяться володіння способами дій практичної економічної діяльності, уміння орієнтуватися в сучасних економічних реаліях, розв'язувати економічні задачі, самостійно аналізувати і вирішувати поставлені економічні проблеми. Все зазначене вище дозволило виявити чотири *рівні* сформованості економічної культури учнів – ідентифікаційний, репродуктивний, продуктивний та системно-творчий, які розглянуто як прояв якостей, що свідчать про повноту і стійкість певного уміння; послідовність, яка відображає логіку, міру усвідомлення знань; гнучкість, що відображає кількість ситуацій чи способів застосування знань; оперативність, яка характеризується швидкістю й адекватністю вибору способів розв'язання проблеми.

Проаналізовано рівень сформованості економічної культури учнів основної та старшої школи в тих класах, які були залучені до дослідно-експериментальної роботи (1176 учнів – 42 класи), а також виявлено готовність вчителів до формування економічної культури учнів.

Діагностика рівнів сформованості економічної культури учнів здійснювалася за такими методами: цілеспрямоване спостереження, вивчення рівня знань учнів з економіки, аналіз шкільної документації та учнівських робіт, метод незалежних характеристик, опитування, анкетування, тестування, бесіди, зрізи знань на основі розроблених та адаптованих автором тестових завдань і опитувальників. За результатами констатувального експерименту на системно-творчому рівні сформованості економічної культури виявилось 7 % респондентів (61 особа); на продуктивному – 14,5 % (126 осіб); на репродуктивному – 42 % (364 особи); на ідентифікаційному – 36,5% (317 осіб).

При цьому результати мотиваційної готовності учнів до економічної освіти

засвідчили те, що 65% учнів середніх класів та 85% старших класів виявили бажання поглибити економічні знання.

Водночас вчителі економіки (29 осіб) відзначали власні теоретичні та методичні труднощі (92%), певне нерозуміння значущості формування економічної культури учнів (78%), зокрема, вважали, що найважливішою метою економічної освіти є сформувати в учнів конкретні теоретичні знання, упускаючи при цьому важливість виховної мети (28%).

Встановлено, що у плані формування в учнів економічної культури відсутня цілісна система означеної роботи, не розроблено зміст роботи з формування економічної культури та адекватні їй форми, методи, технології, не визначено педагогічні умови оптимізації формування економічної культури учнів. Виявлені проблеми потребували розробки комплексної програми формування економічної культури учнів основної і старшої школи.

У другому розділі – «Педагогічні умови формування економічної культури учнів основної та старшої школи» – представлено структурно-функціональну модель процесу формування економічної культури учнів основної та старшої школи; розкрито методику проведення формувального етапу дослідно-експериментальної роботи; експериментально перевірено педагогічні умови та представлено науково-методичний інструментарій дослідження, розроблено структурно-функціональну модель та описано її складові, експериментально перевірено ефективність її дії та педагогічних умов і технологій формування економічної культури учнів основної і старшої школи, що загалом можна говорити про систему формування економічної культури.

Окреслено блоки *структурно-функціональної моделі формування економічної культури учнів (рис.1)*. До кожного із них побудовано змістові ядра, які відображають розгорнуту структуру кожного блоку структурно-функціональної моделі: *цільовий* (соціальні потреби, мета і завдання формування економічної культури учнів); *змістовий* (відомості соціополітичні, економічні, з історії народу, про духовне життя народу); *методичний* (педагогічні умови, принципи, форми, методи, технології, засоби економічного навчання та виховання учнів); *контрольно-оцінний* (форми, види та методи діагностики рівнів сформованості економічної культури, оцінювання, фіксація результатів).

У ході формувального експерименту доведено можливість і доцільність формування економічної культури учнів основної та старшої школи завдяки системній організації процесу формування економічної культури, створенню педагогічних умов, розробленого змісту і виявленої технології економічної освіти й економічного виховання.

Організація формувального експерименту здійснювалася за двома напрямками: по-перше, виявлявся вплив педагогічних чинників, змісту і технологій, а також комплексу позакласних і профорієнтаційних заходів на учнів експериментальних груп; по-друге, порівнювалися критеріальні показники, що відображали рівень сформованості економічної культури в учнів контрольних та експериментальних класів.

Успішна організація процесу формування економічної культури учнів стала можливою в результаті створення інструментального ядра, що забезпечувало

Таблиця 1

Рівні сформованості економічної культури	До експерименту				Після експерименту			
	ЕГ, осіб	ЕГ, %	КГ, осіб	КГ, %	ЕГ, осіб	ЕГ, %	КГ, осіб	КГ, %
Системно-творчий	36	8	25	6	128	28	37	9
Продуктивний	68	15	58	14	160	35	66	16
Репродуктивний	187	41	177	43	105	23	185	45
Ідентифікаційний	165	36	152	37	63	14	124	30

Встановлено, що на рівень сформованості економічної культури в ЕГ суттєво впливають запропоновані педагогічні умови та розроблена технологія, що підтверджує наявну динаміку сформованості економічної культури в учнів 11 класів (рис.2), оскільки у 10-11 класах вивчалися «Основи економіки», що дозволило отримати більш об'єктивні результати.

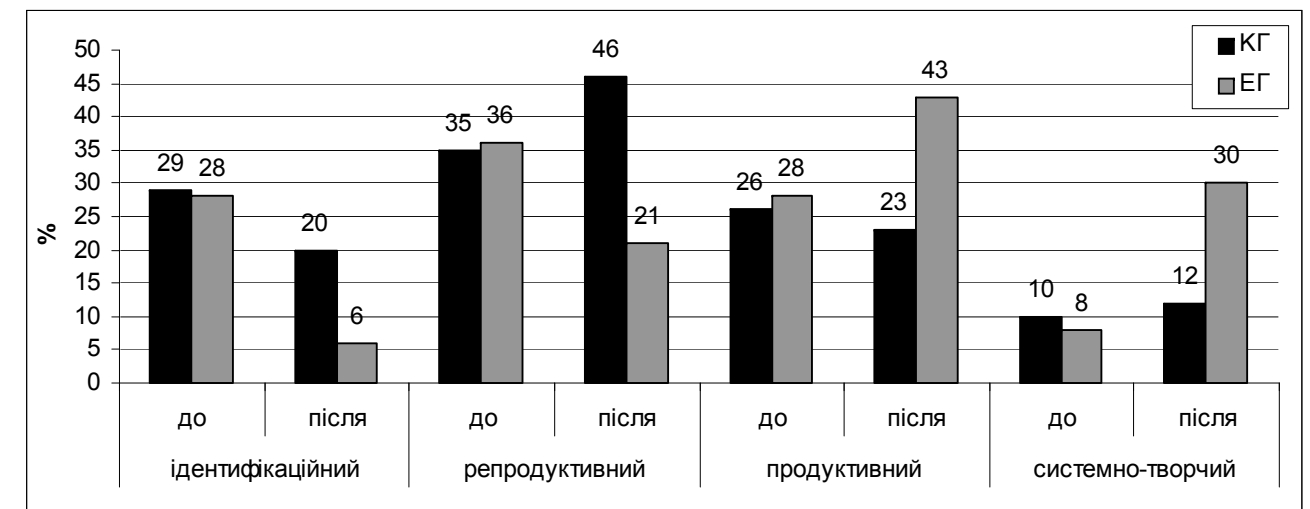

Рис. 2. Динаміка сформованості рівнів економічної культури в учнів 11 класів

Отже, рівень сформованості економічної культури в експериментальних класах основної та старшої школи вищий за рівень сформованості економічної культури в контрольних класах на 38%. А рівень сформованості економічної культури у випускних експериментальних класах вищий за контрольні випускні класи на 37,5%. Це доводить, що на якість формування економічної культури досить помітно впливає зміст і організація системної економічної підготовки учнів завдяки лонгитюдного економічного виховання, встановлення міжпредметних зв'язків у процесі навчання і позаурочної діяльності та впровадження у зміст освіти і виховання інноваційних технологій формування економічної культури.

Вважаємо, що результати підтверджують доцільність і можливість використання в основній і старшій школі запропонованих автором моделі, педагогічних умов та експериментальної технології формування в учнів

експеримент, економічні проекти, екскурсії, семінари, круглі столи, зустрічі з податківцями та підприємцями, економічні ігри та змагання, тижні економіки в школі та місті, гурткова робота, економічні конкурси, конференції тощо. Водночас впроваджувались інноваційні (продуктивного, модульного, ситуаційного навчання тощо), інформаційні (програмоване, проектне навчання тощо) та інтерактивні (колективно-групові, кооперативні, ігрові тощо) навчальні і виховні технології, цілісна система і технологія формування економічної культури, які передбачали діагностику, створення необхідних педагогічних умов, формування мотивації, цінностей, економічних знань, умінь і навичок, контроль і самоконтроль.

Рівень і особливості технології формування економічної культури був визначений як загальнопедагогічний, так і предметний, при цьому були застосовані такі методологічні підходи, як: комплексний, діяльнісний, дослідницький, особистісно орієнтований, практично орієнтований та визначено психогенні, соціогенні й економічні домінуючі фактори розвитку особистості. Ідея засвоєння досвіду лягла в основу організації діяльності й розвитку особистості, орієнтацію на особистісні сфери та структури: ЗУН (знання, уміння і навички), СРД (способи розумових дій), СДП (сфера дієво-практична), СТЯ (сфера творчих якостей), СМЯ (сфера моральних якостей). У процесі реалізації технології формування економічної культури використовувались різні методи: дослідницький, пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемного викладу та евристичний. Доведено ефективність навчальних технологій, зокрема, програмованого навчання, проектної технології, технології організації самостійної роботи, сугестивного навчання, ігрових і групових технологій.

Виявлено ефективність використання педагогічних умов формування економічної культури учнів: 1) організація навчально-пізнавальної діяльності як взаємодії учнів з науковою інформацією, що сприяє формуванню у них економічних знань, економічного мислення, економічної свідомості; 2) інтеграція економічних та суспільно-гуманітарних навчальних предметів у ЗОШ; 3) включення до варіативної частини навчального плану основної школи економічних дисциплін; 4) організація позаурочної та громадської діяльності в ЗОШ соціально-економічного спрямування; 5) вирішення у проектах учнів у рамках МАН реальних соціально-економічних проблем.

З метою отримання об'єктивної оцінки засвоєння учнями економічних знань і умінь застосовано три види контролю: попередній, поточний та підсумковий. Попередній контроль проходив у вигляді міні-тестів, бліцопитування, методик «критичного мислення»; поточний передбачав індивідуальні завдання, ділові ігри та їх аналіз, заліки, контрольні роботи, тести, бесіди, творчі роботи, проектування тощо.

Підсумковий контроль здійснювався у формі тестових завдань у 7-х, 9-х та 10-х класах ЕГ та КГ. Тести були чотирьох категорій і відповідали сформованості відповідних знань на ідентифікаційному, репродуктивному, продуктивному та системно-творчому рівнях.

Аналіз результатів перевірки сформованості економічної культури в учнів експериментальних і контрольних класів дозволив виявити динаміку сформованості складових економічної культури (табл.1).

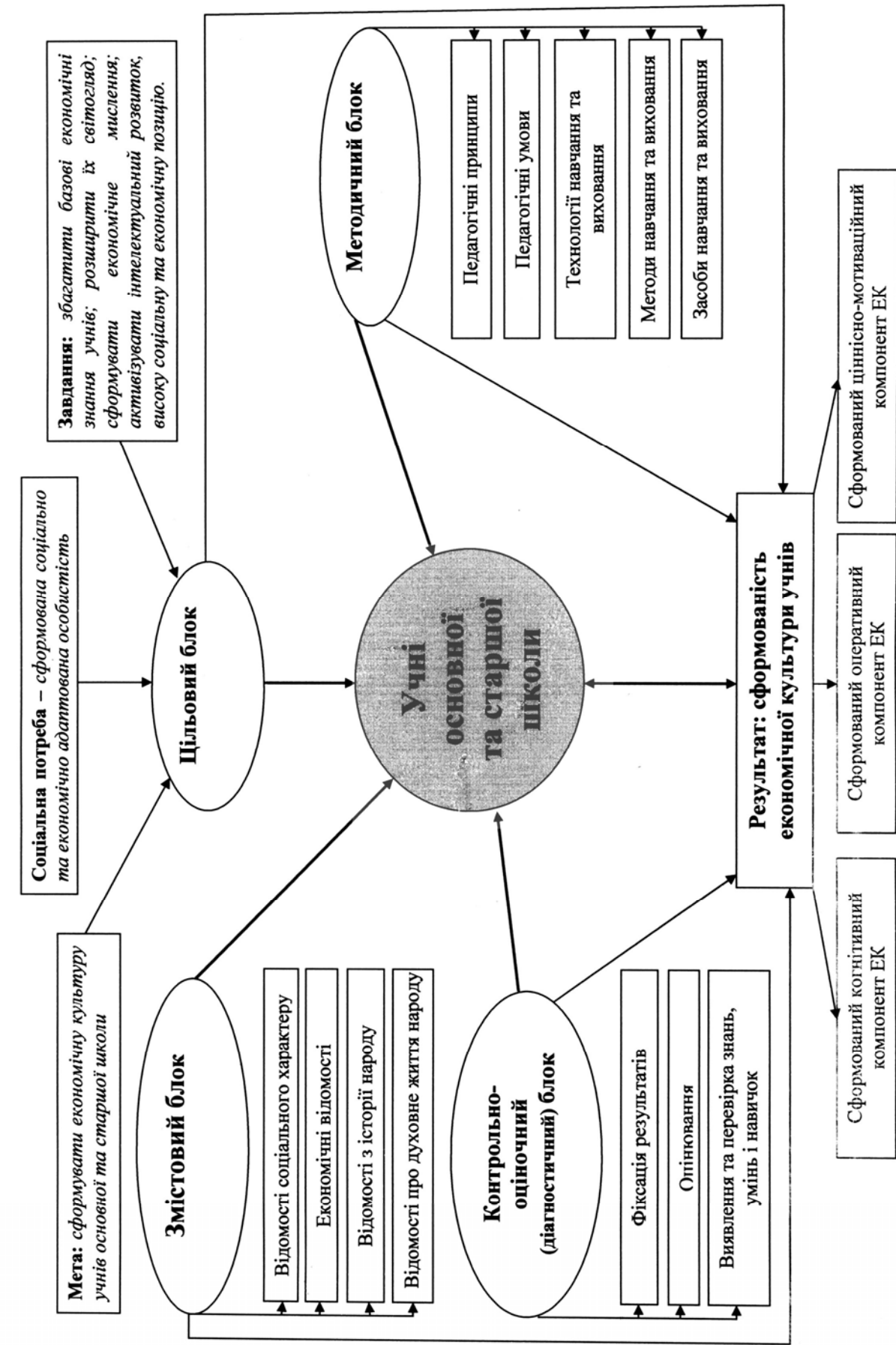

Рис.1. Структурно-функціональна модель формування економічної культури

реалізацію педагогічних принципів, педагогічних умов, технологізації процесу, методів і засобів, адекватних цілям і означеним умовам.

Процес формування економічної культури учнів був триєдиним: освітня функція поєднувалася з розвивальною та виховною. Розвивальна функція забезпечувала формування розумової активності, розвиток інтелекту та розвиток економічного мислення. Виховна функція посилювала процес формування в учнів прагнення до усвідомлення своєї ролі у суспільстві, здатності оцінювати соціально важливі чинники, готовності дотримуватися правових, економічних, етичних норм, що визначають ставлення суб'єкта економічної діяльності до суспільства, навколишнього середовища, людини.

Під час формувального експерименту було визначено дві групи респондентів: (експериментальну – 456 учнів та контрольну – 308 учнів). В ЕГ широко використовувалися методи активізації економічно спрямованої навчально-виховної роботи, зокрема, ділові ігри («Моя іграшка», «Рудокопи», «Пустир» тощо), групова позаурочна навчально-практична діяльність пошукового характеру («Зелене споживання», «Про що говорить етикетка» тощо), економічні практикуми тощо. У КГ застосовувалися переважно традиційні методи навчання (розповідь, пояснення, бесіда, вправи тощо), які іноді доповнювалися діловими іграми.

Формування економічної культури в учнів експериментальної групи в змістовому плані відбувалося за такою логікою: 5 – 7 класи – вивчення спецкурсу «Цікава економіка» (1 година на тиждень); 8 – 9-ті класи – вивчення спецкурсів «Прикладна економіка», «Ділова активність», «Власна справа» (по 1 годині на тиждень); 10-й клас – вивчення навчального предмету «Основи економіки» (1- 2 години на тиждень) та спецкурсу «Основи споживчих знань» (1 година на тиждень); 11-й клас – вивчення спецкурсу «Основи підприємницької діяльності» (1 година на тиждень).

Поглибленню і практичній перевірці сформованості економічної культури учнів сприяли факультативні заняття «Основи маркетингу», «Основи менеджменту», «Економічні проекти та їх презентація»; гурткова робота «Моя справа» та дослідна робота за програмою МАН; індивідуальні заняття; позакласна робота (круглі столи, економічні ігри і змагання, зустрічі тощо).

З учителями економіки, які працювали в експериментальних класах, автором були проведені майстер-класи і триденні методичні семінари. Всі педагоги були забезпечені програмою «Цікава економіка» та навчально-методичним комплексом (НМК) до неї, методичними розробками до уроків, дидактичними матеріалами та розробками до проведення виховних форм роботи.

Доведено, що результативне формування економічної культури учнів посилюється за умови єдності класно-урочної та цілеспрямованої позакласної роботи, включення учнів у ділові та рольові ігри, а також у вирішення проблемно-ситуаційних завдань.

Виявлено, що фундаментом економічної культури має бути *формування наукових знань*, як основи економічної свідомості учнів: понятійного мислення, мовного інтелекту, внутрішнього плану дій (алгоритм). Цьому сприяло використання дискусій з економічних проблем, захист учнями власних проектів,

спеціальні вправи, наприклад, вирішення питань, моделювання ситуацій, виявлення принципів вирішення деяких економічних задач.

Окреслено повноцінне засвоєння специфічних логічних дій, що активізували послідовність навчання: а) оволодіння предметними, спеціальними знаннями (економічні поняття); б) специфічними видами діяльності (методичні прийоми); в) логічними прийомами мислення. Засвоєнню кожного нового знання сприяли конкретні методичні прийоми: інтерактивність технології, підведення ситуацій до сприйняття поняття, розв'язання практичних завдань, розвиток критичного мислення, аналіз навчальних таблиць, схем, тексту тощо.

Розкрито шляхи активізації та мотивації діяльності учнів при вивченні та закріпленні нового матеріалу: використання стратегій розвитку критичного мислення («Діаграма Вена», «Гроно», «Сенкен», «Підсилена лекція»); проектування проблемних навчальних ситуацій («Скарб», «Компроміс», «Для чого платити податки» тощо).

Обумовлено сукупність використання видовищних, образних ігрових методів роботи з учнями різних вікових груп. У розділі представлено матеріали, що засвідчують успішне поєднання формування інтелекту учнів 5-8 класів, моторики та їх емоційного стану (наприклад, ігри «Допитлива квітка», «Вартові», «Поєдинок» тощо). У роботі зі старшокласниками активізувалися інтелект, логічне та аналітичне мислення шляхом використання інтелектуальних турнірів «Мнемоніка» «Філософи», «Захист точки зору» тощо. З учнями 9-11 класів використано активні методи навчання: кейс-метод, ділові ігри, проблемний метод, метод проектів тощо.

Інтерпретація процесу формування в учнів економічної культури дозволила виявити необхідність їх включення у практику навчально-виховної діяльності, що сприяло виробленню етичних норм життя у колективі, спільного створення культурних кодексів, участі у пізнавальних тренінгах. При цьому використано імітаційно-ігровий підхід, що дозволило активізувати особистісний, соціально-економічний потенціал учня, розвивати навички колективної взаємодії.

Розкрито особливості *форм позакласної роботи* з економічним спрямуванням в умовах загальноосвітньої школи. Їх було поділено на три групи: *ігрові* (ділові та імітаційні економічні ігри, конкурси, турніри, творчі виховні заходи, дні економіки тощо); *навчальні* (бесіди, диспути, усні журнали, творчі роботи, гуртки, конференції, семінари, ярмарки професій тощо); *інформативні* (лекції, зустрічі з представниками економічних професій, виставки, екскурсії, відеофільми тощо).

Виявлено, що учні експериментальних класів віддають перевагу економічним іграм та конкурсам (56%), творча робота цікавить 22% учнів, диспути – 11%, зустрічі з представниками економічної сфери діяльності – 6%, інші форми роботи – 5% учасників експерименту.

Відповідно до предмета та завдань нашого дослідження, головний акцент було зроблено на вивченні особливостей формування економічної культури як за рахунок годин варіативної частини навчальних планів, так і позакласної роботи. Зокрема, було використано такі виховні форми роботи: Мала академія наук, економічний